

WPŁYW BULLI *DE SALUTE ANIMARUM* NA ZMIANY ORGANIZACYJNE W KOŚCIELE WARMIŃSKIM W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX WIEKU

Słowa kluczowe: bulla *De salute animarum*, biskupi, diecezja warmińska, sieć parafialna, instytucje kościelne

Keywords: bulla *De salute animarum*, bishops, Diocese of Warmia, parish network, church institutions

Schlüsselwörter: bulle *De salute animarum*, Bischöfe, Diözese Ermland, Pfarrnetzwerk, kirchliche Institutionen

Diecezję warmińską na przełomie XVIII i XIX wieku dotknęły zmiany uwarunkowane zarówno wydarzeniami politycznymi, jak i społecznymi. Największym wstrząsem było zajęcie Warmii przez Prusy w 1772 roku. Wówczas zostały zmienione zasady uposażenia instytucji centralnych, ale też wprowadzono nadzór nad Kościołem katolickim ze strony państwa utożsamiającego się z wyznaniem protestanckim. Biskupa i kapitułę katedralną pozbawiono władzy świeckiej w komornictwach (quasi-powiatów) i, co za tym idzie, również dochodów stąd płynących. Jako rekompensatę król pruski Fryderyk II Wielki wyznaczył im ze skarbu państwa stałą pensję roczną, która była prawie czterokrotnie mniejsza od dotychczasowej. Biskup otrzymał 24 045 talarów 12 groszy i 7 fenigów, a kapituła na utrzymanie 16 kanoników – 14 095 talarów 12 groszy i 9 fenigów. Nieco inaczej kształtowało się uposażenie kapituły kolegiackiej w Dobrym Mieście, która nie posiadała dominium, ale dzięki pobożnym zapisom dysponowała dużym majątkiem, w tym także ziemią. W 1772 roku pozostawiono jej prawo gospodarowania na swoich dobrach za odpowiednią kontrybucją, ale cztery lata później – podobnie jak jezuitom i bernardynom – państwo pruskie skonfiskowało wszystkie posiadłości z wyjątkiem folwarku w Kosyniu (majątku kościelnego i młyna). Ta nowa sytuacja nie trwała długo, ponieważ w 1810 roku władze pruskie podjęły decyzję o zniesieniu kapituły kolegiackiej¹.

Dezorganizacji uległo szkolnictwo wyższe prowadzone przez jezuitów. Po zniesieniu zakonu w Prusach w 1780 roku zostało rozwiązane Seminarium Papieskie

* Ks. prof. dr hab. Andrzej Kopiczko – Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9834-2433>, e-mail: andrzejkopiczko@wp.pl.

¹ A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525–1821*, cz. 1, Olsztyn 2000, s. 164, 166.

(Alumnat Papieski), a Seminarium Duchowne dotknęły poważne kłopoty. W 1781 roku w Braniewie utworzono Gimnazjum Akademickie, które – obok kształcenia na poziomie średnim – miało również przygotowywać kandydatów do kapłaństwa. Przetrwało jednak tylko do 1811 roku. Potem młodzieńcy, chcący realizować swoje powołanie, udawali się na studia na innych uczelniach teologicznych, zazwyczaj jednak w Warszawie. Dopiero w 1818 roku powstało w Braniewie, zorganizowane na wzór uniwersytecki, Liceum Hosianum z dwoma fakultetami: filozoficznym i teologicznym, a studentami byli przeważnie alumni reaktywowanego Seminarium Duchownego. Zajęcia rozpoczęto 8 listopada. Na teologię zgłosiło się wówczas trzech kandydatów, których znamy z nazwiska. Byli to późniejsi księża Antoni Ditki i Walenty Wobbe, a także von Donimierski². Nadal jednak niewyjaśniona była sytuacja prawna tej uczelni, a o uregulowanie jej statusu dopominał się biskup Józef Hohenzollern³. Dokument w tej sprawie rząd pruski ogłosił dopiero 1 września 1821 roku. Napisano w nim, że placówka braniewska powinna składać się z dwóch fakultetów: filozoficznego i teologicznego, ma podlegać rektorowi wybranemu spośród profesorów oraz nadprezydentowi z Królewca i otrzymać nazwę Liceum Hosianum (od nazwiska założyciela)⁴. Główny ciężar utrzymania tej instytucji spoczywał więc na barkach diecezji oraz majątkach zapisanych Seminarium Duchownemu.

Na mocy dekretu rządu pruskiego z 30 października 1810 roku zostały zniesione – działające na Warmii – domy zakonu bernardynów⁵, a ich majątki uległy konfiskacie. Klasztor w Stoczku Klasztornym po długich rozmowach władze zgodziły się zamienić na dom dla demerytów oraz rekolekcyjny dla księży, nauczycieli i studentów⁶. Drugi, w Kadynach – aczkolwiek znajdował się poza historyczną Warmią – już na początku XIX wieku podupadał, a w 1826 roku został przejęty przez rząd pruski i ostatecznie

² F. Hipler, *Bibliotheca Warmiensis oder Literaturgeschichte des Bisthums Ermland*, „Monumenta historiae Warmiensis oder Quellensammlung zur Geschichte Ermlands”, t. 4, Braunschweig–Leipzig 1872, s. 249.

³ A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525–1821*, cz. 2: *Słownik*, Olsztyn 2000, s. 125–126 (tam bibliografia); tenże, *Vom Lyceum „Hosianum” bis zur Staatlichen Akademie zu Braunschweig. Organisatorische Änderungen und deren Umstände*, „Biuletyn Polskiej Misji Historycznej” [„Bulletin der Polnischen Historischen Mission”], 15(2020), s. 204; F. Dittrich, *Der Plan der Einrichtung einer katholisch-theologischen Fakultät an der Universität Königsberg*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” (dalej: ZGAE) 18(1913), s. 395–488.

⁴ J. Bender, *Die Geschichte der philosophischen und theologischen Studien in Ermland*, Braunschweig 1868, s. 151; B. Stasiewski, *Die geistesgeschichtliche Stellung der Katholischen Akademie Braunschweig 1568–1945*, w: *Deutsche Universitäten und Hochschulen im Osten*, Köln–Opladen 1964, s. 50–51; A. Kopiczko, *Vom Lyceum „Hosianum” bis zur Staatlichen Akademie zu Braunschweig*, s. 204–205.

⁵ Należy jednak wspomnieć, że antyzakonna polityka państwa pruskiego dała o sobie znać już w 1773 r. Wówczas m.in. ograniczono przyjmowanie kandydatów do stanu zakonnego. M. Józefczyk, *Elbląg 1772–1850. Kościoły chrześcijańskie na przełomie dwu epok*, Pelplin 2000, s. 24; W. Zawadzki, *Zakony w Pomezaniu w XII–XIX wieku*, Olsztyn–Elbląg 2013, s. 169–170.

⁶ K. Sarwa, *Kult Najświętszej Maryi Panny Matki Pokoju w Stoczku Warmińskim do 1920 r.*, „Studia Warmińskie” 21(1984), s. 133–143.

uległ dewastacji⁷. W Barczewie budynki po bernardynach w 1835 roku przeznaczono na więzienie⁸.

Tych kilka przykładów pokazuje nam, jak wskutek zmian politycznych zaczęły destabilizować się struktury kościelne na Warmii. Takie problemy dotknęły także inne diecezje funkcjonujące w państwie pruskim. Nic zatem dziwnego, że nową sytuacją zainteresowała się także Stolica Apostolska i podjęła rozmowy z rządem pruskim, co zaowocowało ogłoszeniem 16 lipca 1821 roku bulli *De salute animarum* i brewe *Quod de fidelium*⁹.

Król Fryderyk Wilhelm III (1797–1840) wykonawcą tych postanowień uczynił biskupa warmińskiego, wywodzącego się także z rodu Hohenzollernów, Józefa. Był on następcą swojego stryja Karola, który zmarł w 1803 roku¹⁰. Józef został kandydatem na ordynariusza warmińskiego, mając jedynie 27 lat, ale procedury nominacyjne, m.in. ze względu na sytuację polityczną, trwały bardzo długo i zostały sfinalizowane dopiero w 1817 roku¹¹. Po czterech latach administrowania diecezją papież Pius VII zlecił mu tę bardzo trudną misję wprowadzenia w życie postanowień nowej bulli. Do pomocy biskup otrzymał od króla pruskiego tajnego radcę rządowego Johanna Heinricha Schmeddinga. Wspólne konsultacje odbyli w Oliwie w dniach od 12 do 18 września 1821 roku¹².

Jedną z pierwszych i najważniejszych decyzji, które uwzględniono w bulli, dotyczyła zmian terytorialnych. W przypadku diecezji warmińskiej były one stosunkowo duże, co wynikało z sąsiedztwa dwóch biskupstw sekularyzowanych na początku XVI wieku w czasie reformacji – sambijskiego i pomezańskiego. Można nawet powiedzieć, że bulla *De salute animarum* naruszyła w tym względzie stabilizację organizacyjną diecezji warmińskiej, która istniała po 1525 roku¹³. Jeszcze w 1819 roku w *Elenchus cleri Dioecesis Varmiensis* wymieniono 81 parafii, w tym sanktuarium w Świętej Lipce (w dekanacie orneckim) oraz kościoły w Królewcu, Elblągu i Drangowski (Tylża)¹⁴.

⁷ W. Zawadzki, *Dzieje klasztoru bernardyńskiego w Kadynach*, Elbląg 2015, s. 106–132.

⁸ U. Laskowska, *Barczewo. Z dziejów parafii św. Anny*, Olsztyn 1999, s. 92.

⁹ O rozmowach zob. A. Kopiczko, *Reorganizacja Kościoła katolickiego w Prusach na podstawie bulli „De salute animarum”*, w: *Kościół w Polsce. Dzieje i kultura*, t. 12, red. J. Walkusz, Lublin 2013, s. 70–72. Otrzymała ona moc prawną na podstawie królewskich sankcji z 23 sierpnia tegoż roku i publikacji w „Preußischen Gesetz-Sammlung”. E.R. Huber, W. Huber, *Staat und Kirche im 19. und 20. Jahrhundert. Dokumente zur Geschichte des deutschen Staatskirchenrechts*, t. 1, Berlin 1973, s. 204–221.

¹⁰ A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525–1821*, cz. 2, s. 126.

¹¹ A.S. Ornatek, *Biskup Joseph von Hohenzollern (1776–1836) i wyższe seminaria duchowne w Królestwie Pruskim*, w: *Cor dioecesis. 450 lat Warmińskiego Seminarium Duchownego „Hosianum” (1565–2015)*, red. A. Kopiczko i P. Rabczyński, Olsztyn 2015, s. 255–264 [255–270].

¹² A. Eichhorn, *Geschichte der ermländischen Bischofswahlen*, ZGAE 4(1869), s. 627.

¹³ Por. A. Kopiczko, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525–1772*, Olsztyn 1993, s. 162nn.

¹⁴ *Elenchus Cleri Dioecesis Varmiensis*, Braunsberg 1819.

Tabela 1. Liczba kościołów w poszczególnych dekanatach w 1819 roku

Dekanat	Liczba parafii w dekanacie
Barczewo	7
Braniewo	3
Dobre Miasto	10
Frombork	4
Jeziorany	7
Lidzbark Warmiński	10
Olsztyn	10
Orneta ^a	8
Pieniężno	12
Reszel	7
Inne: Królewiec, Elbląg, Drangowski	3
Razem	81

^a Do tego dekanatu dopisano sanktuarium w Świętej Lipce.

Na mocy bulli *De salute animarum* do diecezji przyłączono cały oficjalat pomezkański z siedzibą w Malborku, składający się z pięciu dekanatów i od 1577 roku podlegający diecezji chełmińskiej. Parafie te *de iure* należały do istniejącej jeszcze formalnie diecezji pomezkańskiej, a zniesionej dopiero na mocy omawianej bulli. Tym samym diecezji warmińskiej przybyło 30 parafii (i 13 filii) i odtąd obejmowała już 113 parafii, 29 filii oraz dwie kaplice (na prawach filii)¹⁵.

Kolejną decyzją było zniesienie diecezji sambijskiej, a istniejące tam parafie katolickie przyłączono również do diecezji warmińskiej. Były to placówki duszpasterskie w Królewcu, Kłajpedzie i Szyłgałach¹⁶. Sprawowali nad nimi pieczę już wcześniej

¹⁵ Zachodzi niezgodność między liczbą podaną w bulli *De salute animarum* i stanem faktycznym. W bulli napisano, że do diecezji warmińskiej będzie należeć 119 parafii, a faktycznie było tylko 113. Por. Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie (dalej: AAWO), Archiwum Biskupie (dalej: AB) II B 23, Bulla „*De salute animarum*”, s. 11; M. Józefczyk, *Translacja bulli „De salute animarum” i dokumentów korygujących granice diecezji warmińskiej w 1861 i 1922 roku*, „Studia Elbląskie” 18(2017), s. 21. Por. W. Zawadzki, *Oficjalat pomezkański w latach 1601–1821*, „Zapiski Historyczne” 1(2007), s. 23–52.

¹⁶ Placówki duszpasterskie w Kłajpedzie i Szyłgałach w elenchusach były wymieniane jako parafie. W rzeczywistości takie prawa otrzymały dopiero w 1842 r. Por. A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, cz. 1: *Studium prozopograficzne*, Olsztyn 2004, s. 242–245; tenże, *Die katholische Kirche in Memelland (1923–1939)*, „Acta Historica Universitatis Kleipendensis” 30(2015), s. 101–125.

biskupi warmińscy, ponieważ w 1617 roku papież Paweł V przekazał im jurysdykcję nad diecezją sambijską¹⁷.

Na mocy bulli dodano także opactwo w Oliwie, która należała do diecezji chełmińskiej. Papież zaznaczył jednak, że będzie ono znajdować się we władaniu diecezji warmińskiej tak długo, jak długo opatem tamtejszego klasztoru Cystersów pozostanie biskup Józef Hohenzollern, co w praktyce oznaczało, że do jego śmierci (zm. 26 września 1836 r.)¹⁸.

W wyniku regulacji z 1821 roku ogólna powierzchnia parafii pozostających pod jurysdykcją biskupa warmińskiego wynosiła 650 mil kwadratowych (mila pruska to ok. 7532 m²) i należała do prowincji Prusy Wschodnie oraz Prusy Zachodnie (w latach 1829–1878 połączone w prowincję Prusy, ale później znów rozłączone) i obejmowała rejencje królewiecką i gabińską oraz gdańską i kwidzyńską¹⁹.

Liczba 113 parafii i 29 filii utrzymała się do połowy XIX wieku²⁰. W wykazie parafii z 1850 roku w stosunku do roku 1822 doszły tylko Lisewo i Stoczek Klasztorny. Pierwsza placówka, jako filia parafii w Kończewicach, mimo że nie została wymieniona w 1821 roku, faktycznie już istniała²¹. W Stoczku Klasztornym, po kasacie tamtejszego klasztoru w 1810 roku, znów w 1843 roku podjął pracę duszpasterską ks. Antoni Witt (wyświęcony przed 1821 rokiem)²².

Po przyłączeniu w 1821 roku dodatkowych pięciu dekanatów na Powiślu zmieniła się także struktura dekanalna i odtąd aż do końca I wojny światowej oscylowała między piętnastoma a szesnastoma dekanatami. Jednak już w 1827 roku Ministerstwo Spraw Wyznaniowych, Oświaty i Medycyny zaczęło się domagać reformy administracyjnej i 30 listopada zaproponowało zniesienie dekanatów: fromborskiego, orneckiego, żuławskiego i dzierzgońskiego oraz powołanie nowego z siedzibą w Elblągu, do

¹⁷ Por. podrozdział *Administracja diecezją sambijską* w: A. Kopiczko, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525–1772*, s. 46–54; tenże, *Sambijska diecezja*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 17, Lublin 2012, kol. 964–967.

¹⁸ Informację o tym umieszczono we fragmencie bulli dotyczącym sieci parafialnej diecezji chełmińskiej. AAWO, AB II B 23, *Bulla „De salute animarum”*, s. 11. Oliwę wymieniano we wszystkich elenchusach warmińskich w l. 1822–1836. Por. A. Eichhorn, *Die Ausführung der Bulle „De salute animarum” in den einzelnen Diözesen des Preussischen Staates durch den Fürstbischof von Ermland, Prinz Joseph von Hohenzollern*, ZGAE 5(1870), s. 114–115. O statusie prawnym Oliwy w tym czasie pisze A.S. Ornatek, *Opactwo terytorialne cystersów w Oliwie koło Gdańska w świetle konstytucji apostolskiej „De salute animarum” z 16 lipca 1821 roku*, „Studia Redemptorystowskie” 18(2020), s. 355–384.

¹⁹ J.M. Saage, *Die Grenzen des ermländischen Bistumssprengels seit dem 13. Jahrhundert*, ZGAE 1(1858–1860), s. 80; S. Salmonowicz, *Administracja i prawo w prowincjach pomorskich*, w: *Historia Pomorza*, t. 4, cz. 2, red. S. Salmonowicz, Toruń 2002, s. 38.

²⁰ Kolejne zmiany wprowadzono w połowie XIX w., ponieważ nie do końca zostały uregulowane kwestie związane z Kwidzynem i okolicami. Przynależność tego terenu do diecezji warmińskiej potwierdzono dopiero w dekretach rzymskich z 8.07.1854 i 15.05.1859 r. oraz dokumentach biskupa warmińskiego Józefa Ambrożego Geritza z 1.10.1861 r. i biskupa chełmińskiego Jana Nepomucena Marwitza 5.10.1861 r. M. Józefczyk, *Translacja bulli „De salute animarum” i dokumentów korygujących granice diecezji warmińskiej w 1861 i 1922 roku*, s. 10–11, 28–35.

²¹ J. Wiśniewski, *Kościoły i kaplice na terenie byłej diecezji pomezkańskiej 1243–1821 (1992)*, Elbląg 1999, s. 235–237.

²² A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525–1821*, cz. 2, s. 351.

którego dołączono by parafie w Tolkmicku i Pogroździu. Miało to służyć dostosowaniu siedzib dekanatów do liczby parafii, przypomniano bowiem starą zasadę, że do każdego dekanatu powinno należeć od 10 do 12 placówek duszpasterskich. Powrócono do tej sprawy w maju 1830 roku, proponując 12 dekanatów: w powiecie braniewskim z siedzibami w Braniewie oraz Pieniężnie; lidzbarskim – w Lidzbarku Warmińskim i Dobrym Mieście; reszelskim – w Reszlu i Jezioranach; olsztyńskim – w Olsztynie i Barczewie; sztumskim – w Sztumie; malborskim – w Malborku i Nowym Stawie oraz elbląskim – w Elblągu. Oznaczało to zlikwidowanie na Warmii archiprezbiteratów we Fromborku i Ornecie, a na Powiślu – w Żuławce i Dzierzgoniu oraz powołanie w miejsce tych ostatnich nowego archiprezbiteratu w Elblągu. Wówczas rzeczywiście liczyłyby one po około dziesięć parafii, poza elbląskim (przewidziano tylko trzy parafie). Jednak aż tak głębokiej reformy nie przeprowadzono²³. W 1830 roku przesunięto jedynie przynależność parafii na historycznej Warmii. Płoskinie i Tolkowiec odłączono od archiprezbiteratu pieniężńskiego i przyłączono do braniewskiego. Podobnie z pieniężńskiego przeniesiono Babiak i Żegoty do archiprezbiteratu lidzbarskiego. Do archiprezbiteratu reszelskiego dodano Bisztynek (z lidzbarskiego) i Świętą Lipkę (wcześniej bez przynależności dekanalnej). Archiprezbiterat jeziorański wzbogacono o Biskupiec Reszelski, olsztyński – o Nowe Kawkowo i Jonkowo z dobromiejskiego, barczewski – o Sętal z dobromiejskiego i Purdę Wielką z olsztyńskiego²⁴.

Bulla *De salute animarum* wprowadzała zmiany w procedurze wyboru biskupów ordynariuszy, choć zachowano w tej kwestii przywileje kapituł katedralnych. Jedynie brewe *Quod de fidelium* nakazywało wybierać kandydatów miłych królowi²⁵. W przypadku diecezji warmińskiej regulacje te raczej potwierdzały już stosowaną praktykę, choć po włączeniu Warmii do Prus stało się to niebezpieczne. W okresie przynależności do Polski, na mocy układów piotrkowskich z lat 1479 i 1512²⁶, wypracowano rozwiązanie, że kapituła ma przedkładać królowi listę kanoników z ich biografiami i posiadanymi kwalifikacjami. Władca Polski miał wskazać czterech kandydatów, z których jeden winien otrzymać stolicę biskupią. Zawsze chodziło jednak o pierwszą osobę z tej listy, którą nieformalnie uważano za „miłą królowi”. Następnie wybierano ją na specjalnym posiedzeniu kapituły i po tym zwracano się do papieża o prekonizację. Takie były zasady ogólne i zostały one utrzymane po ogłoszeniu bulli z 1821 roku. Problemem było jednak to, że teraz królem był władca Prus, który – mimo iż był kalwinem²⁷ – przejął uprawnienia królów polskich²⁸. To

²³ A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, cz. 1, s. 35.

²⁴ *Elenchus ecclesiarum nec non universi cleri et sororum piarum congregationum Dioecesis Warmiensis*, Braunsberg 1828 i 1832.

²⁵ W brewe zastrzegano, by kapituła przed wyborem upewniła się, czy kandydaci na biskupstwo są mili królowi pruskiemu.

²⁶ A. Kopiczko, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525–1772*, s. 34.

²⁷ W 1817 r. narzucił luteranom unię z kalwinami. G. Jasiński, *Kościół ewangelicki w Prusach Wschodnich w latach 1817–1918*, w: *W 500-lecie Reformacji (1517–2017). Z dziejów Kościołów ewangelickich w dawnych Prusach Królewskich i Książęcych. Tereny dawnych Prus Książęcych*, red. J. Kłaczek, G. Jasiński, P. Birecki, Toruń 2017, s. 139.

²⁸ Dość szczegółowo przedstawiono te kwestie w: A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, cz. 1, s. 55–58.

prowadziło do wielu nieporozumień między rządem pruskim i Stolicą Apostolską. Gdy zmarł w 1836 roku Józef Hohenzollern, już następnego dnia (tzn. 27 września) kapituła katedralna powiadomiła o tym rząd pruski, potem także o wyborze wikariusza kapitulnego w osobie Antoniego Frenzla²⁹ (jeszcze 27 września)³⁰. To oznaczało, że w praktyce zaakceptowano nadzór rządu pruskiego.

Kolejną czynnością było skierowanie prośby do króla pruskiego o wyznaczenie dnia wyboru nowego biskupa i tak się stało. Fryderyk Wilhelm III na swojego komisarza w tym procedowaniu wyznaczył nadprezydenta Prus Heinricha Theodora von Schöna, a gdyby ten nie mógł – hrabiego von Dohnę. Powołując się na układ piotrkowski z 7 grudnia 1512 roku, wytypował czterech kandydatów do wyboru: 1) biskupa pomocniczego Andrzeja Stanisława von Hattena³¹, 2) kanonika i regensa Seminarium Duchownego w Münsterze Jana Henryka Schmüllinga, 3) kanonika honorarium wrocławskiego Mikołaja Fischera i 4) kanonika kapituły poznańskiej Józefa Regenbrechta. Problemem było to, że aż trzech z tej listy nie było członkami kapituły warmińskiej, co było wymagane już od średniowiecza. Fakt został również przemilczany przez kanoników dokonujących wyboru. Datę tej czynności wyznaczono na 26 kwietnia 1837 roku³². Pojawił się wówczas wyznaczony nadprezydent Theodor von Schön i od razu otrzymał zapewnienie, że głosy zostaną oddane na biskupa pomocniczego Andrzeja Stanisława Hattena, czyli pierwszego z listy. Tak też się stało, a Schön oznajmił, że ta decyzja „jest miła królowi”. Według tego schematu przeprowadzono także wybór następcy Hattena, biskupa Józefa Ambrożego Geritza³³. Z tych przykładów można wysnuć wnioski. Podstawowy to ten, że kapituła katedralna miała ograniczone prawo wyborcze, choć gwarantowała je bulla *De salute animarum*. Największy wpływ posiadał teraz król pruski, choć nie był członkiem Kościoła katolickiego. To budziło duże wątpliwości i stało się przedmiotem wielu pertraktacji i sporów między kapitułą, Stolicą Apostolską i rządem pruskim, o czym piszę w książce *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*³⁴. W 1843 roku papież Pius IX przypomniał więc, że prawo wyboru biskupa przysługuje wyłącznie kapitule katedralnej, która – w myśl brewe *Quod de fidelium* – ma wybierać „godniejszych i dla Kościoła pożyteczniejszych kandydatów”, odznaczających się roztropnością i którzy będą do przyjęcia ze strony króla pruskiego (*persona grata*)³⁵. Tak też kapituła fromborska postąpiła przy wyborze, ale dopiero w 1867 roku, Filipa

²⁹ A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525–1821*, cz. 2, s. 78.

³⁰ Mimo że w diecezji był biskup pomocniczy Andrzej Stanisław Hatten.

³¹ A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525–1821*, cz. 2, s. 110–111.

³² J. Wojtkowski, *Dzieje kapituły warmińskiej 1772–1945*, „Studia Warmińskie” 32(1995), s. 44.

³³ Pełna dokumentacja procedury wyborczej przechowywana jest także w Archiwum Archidiecezji Warmińskiej, a korzystał z niej Julian Wojtkowski, opisując wszystkie elekcje aż do 1930 r. J. Wojtkowski, *Dzieje kapituły warmińskiej 1772–1945*, s. 40–61 (w tym opracowaniu podano też nazwiska wszystkich kandydatów na biskupstwo, zgłaszanych w czasie kolejnych wyborów). Por. P. Romański, *Biskup warmiński Józef Ambroży Geritz (1783–1867)*, Olsztyn 2015, s. 104–110.

³⁴ A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, cz. 1, s. 55–61.

³⁵ Por. J. Wojtkowski, *Dzieje kapituły warmińskiej 1772–1945*, s. 49.

Krementza³⁶ oraz kolejnych biskupów warmińskich: Andrzeja Thiela³⁷ w 1885 roku i Augustyna Bludaua w roku 1908³⁸.

Oczywiście sam wybór nie kończył jeszcze wszystkich formalności. Kolejnym krokiem było powiadomienie Stolicy Apostolskiej i oczekiwanie na zatwierdzenie oraz prekonizację, ale te czynności nie budziły już żadnych wątpliwości kanonicznych³⁹. Należy też dodać, że nowo wybranych biskupów obowiązywało złożenie przysięgi królowi pruskiemu⁴⁰.

Bulla określała również uposażenie poszczególnych biskupów. Jednak w tym przypadku utrzymano dotychczasowe regulacje, przyznane przez państwo pruskie po zajęciu Warmii w 1772 roku⁴¹.

Wykonawcy bulli polecono, „by zatroszczył się o tradycyjne, odpowiednie wyposażenie każdego biskupstwa stanowiącego sufraganię arcybiskupiego i biskupiego Kościoła”. Zgodnie z dekretem wykonawczym biskup pomocniczy miał otrzymywać uposażenie roczne w wysokości 800 talarów (oprócz prebendy kanonickiej). W rzeczywistości, z powodu braku środków na uposażenie, biskupami pomocniczymi zostawali członkowie kapituł katedralnych. Podobnie jak w przypadku ordynariuszy i kapituł, bulla znosiła dla biskupów pomocniczych w Prusach wymóg szlachectwa⁴².

Bulla *De salute animarum* zawierała również ważne postanowienia organizacyjne i prawne dla kapituły katedralnej we Fromborku. Wprawdzie na osobistą interwencję biskupa Józefa Hohenzollerna „miała pozostać w takim stanie, w jakim znajdowała się” w chwili wydania bulli, ale papież zarezerwował dla siebie i swoich następców prawo do jej urzędzenia na wzór innych kapituł, czyli w praktyce chodziło o zachowanie jedynie dwóch prałatur (prepozyta i dziekana) oraz ośmiu kanonii rzeczywistych i czterech honorowych⁴³.

³⁶ A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525–1821*, cz. 2, s. 151–152.

³⁷ Tamże, s. 293–294.

³⁸ Dokładny opis wyborów u J. Wojtkowskiego, *Dzieje kapituły warmińskiej 1772–1945*, s. 49nn. Por. E. Gatz, *Zur Neubesetzung der (Erz)Bistümer Köln, Ermland und Gnesen–Posen 1885/86*, „Rheinische Vierteljahresblätter” 37(1973), s. 207–243; E. Brachvogel, *Bischof Augustinus Bludau* (†9. Febr. 1930) *ZGAE* 24(1930), s. 40–41.

³⁹ J. Obłąk, *Kapitulacje wyborcze biskupów warmińskich*, „Studia Warmińskie” 12(1975), s. 22–23 [5–27]. J. Obłąk przypuszcza, że takie kapitulacje podpisali także F. Krementz, A. Thiel i A. Bludau, ale nie zachowała się ich dokumentacja.

⁴⁰ Przykładowo Andrzej Stanisław Hatten uczynił to 10.10.1842 r. A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, cz. 1, s. 58.

⁴¹ AAWO, AB II B 23, *Pius, Bischof*; tekst bulli w języku niemieckim przechowywany w AAWO, s. 16. Państwowe dotacje dla biskupów, kapituł katedralnych i seminariów duchownych, a także kościoła katedralnego, domów księży emerytów i demerytów zapewniono w artykułach 41–58. Ponadto państwo pruskie zobowiązało się do zapewnienia biskupom i innym wysokim urzędnikom kościelnym, kanonikom i wikariuszom katedralnym odpowiednich budynków mieszkalnych.

⁴² O biskupach pomocniczych i wikariuszach generalnych (tzn. otrzymywali takie same prawa, jak wcześniej wymienieni) była mowa w art. 55. H.G. Aschoff, *Staatsleistungen an die Katholische Kirche in Preußen, Hannover, Sachsen sowie den Mittel- und Kleinstaaten*, w: *Geschichte des kirchlichen Lebens in den deutschsprachigen Ländern seit dem Ende des 18. Jahrhunderts*, t. 6: *Die Kirchenfinanzen*, wyd. E. Gatz, Freiburg 2000, S. 166.

⁴³ AB II B 23, *Bulla „De salute animarum”*, s. 5; M. Józefczyk, *Translacja bulli „De salute animarum” i dokumentów korygujących granice diecezji warmińskiej w 1861 i 1922 roku*, s. 14, 25.

Redukcja kanonikatów następowała stopniowo w sposób naturalny wskutek śmierci „nadliczbowych” prałatów i kanoników, a proces rozpoczął się już w pierwszych latach XIX wieku. W 1814 roku wygasła prałatura kustosza po śmierci kanonika Franciszka Ksawerego Rydzińskiego⁴⁴. Zupełnie inaczej było z kantorem: ponieważ w 1799 roku został nim Andrzej Stanisław Hatten, pełnił tę funkcję (a przynajmniej był odnotowywany w elenchusach) aż do nominacji na biskupa ordynariusza w 1837 roku. Odtąd, zgodnie z bullą *De salute animarum*, były już tylko dwie godności: prepozyta i dziekana⁴⁵.

W 1827 roku oprócz prepozyta, dziekana i kantora było jeszcze siedmiu kanoników rzeczywistych; 10 lat później liczba kanoników (oprócz prałatów) zmalała do pięciu. Tym samym ustrój kapituły katedralnej zbliżył się do innych w diecezjach pruskich⁴⁶. Natomiast formalnej reorganizacji kapituły dokonał papież Pius IX na skutek zabiegów biskupa Józefa A. Geritza. Na mocy brewe z 9 sierpnia 1855 roku skład osobowy został *de iure* zredukowany do dwóch prałatur (prepozyt i dziekan), ośmiu kanonii gremialnych (rzeczywistych) i czterech honorowych⁴⁷.

Stolica Apostolska nadal zastrzegała sobie prawo do mianowania prepozyta i obsadzania kanonii które zawakowały w miesiącach nieparzystych, obsadzenie stanowiska dziekana oraz kanonii, a w miesiącach parzystych pozostawiono to biskupowi diecezjalnemu. Rząd pruski natomiast pozostawił dla siebie „wyrażanie zgody” na daną kandydaturę. W praktyce jednak w przypadku wakatu kanonii biskup powiadamiał o tym rząd i przedstawiał kandydaturę. Jeżeli rząd ją akceptował, wówczas kandydat otrzymywał królewską nominację, a o nominację papieską zabiegał przedstawiciel Prus przy Watykanie⁴⁸.

Na tym tle doszło do sporu między władzami kościelnymi a rządem, który chciał sobie przyporządkować mianowanie prepozyta. Gdy więc w 1823 roku piastujący tę godność Ignacy Matthy został biskupem chełmińskim, przez kilkanaście lat pozostał wakat. Dopiero w 1844 roku, z nominacji króla pruskiego, prepozytem został Antoni Frenzel⁴⁹. Wpływ władz świeckich na obsadę kanonii był coraz większy, w praktyce zawsze kierowano się dwoma kryteriami: państwowym – kandydaci musieli mieć

⁴⁴ A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525–1821*, t. 2, s. 278–279.

⁴⁵ *Elenchus ecclesiarum nec non universi cleri et sororum piarum congregationum Dioecesis Warmiensis*, 1809–1840; A. Eichhorn, *Die Ausführung der Bulle „De salute animarum”*, s. 114. Stąd w niektórych opracowaniach podaje się, że od 1821 r. warmińska kapituła katedralna składała się z dwóch godności prałackich (*dignitates*): prepozyta i dziekana, ośmiu kanoników rezydencyjalnych i czterech kanoników honorowych. E. Gatz, *Ermland, w: Geschichte des kirchlichen Lebens in den deutschsprachigen Ländern seit dem Ende des 18. Jahrhunderts*, t. 1: *Bistümer und ihre Pfarreien*, wyd. E. Gatz, Freiburg 1991, s. 294.

⁴⁶ *Elenchus ecclesiarum nec non universi cleri et sororum piarum congregationum Dioecesis Warmiensis*, 1827–1855; B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772–1918)*, Kraków 1980, s. 296.

⁴⁷ Tamże, s. 296–297; *Statuta Capituli Cathedralis Warmiensis*, Braunsberg 1917, s. 5; J. Obłąk, *Statuty warmińskiej Kapituły katedralnej*, „Warmińskie Wiadomości Diecezjalne 5(1961), s. 57 [45–57].

⁴⁸ B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego*, s. 299. Potwierdzają to analizy nominacji dla poszczególnych kanoników.

⁴⁹ A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525–1821*, t. 2, s. 78.

erprobe loyale Gesinnung i kościelnym – być „mili biskupowi”. Oczywiście przedstawianie kandydatów pozostało w gestii samej kapituły katedralnej.

W bulli *De salute animarum* papież Pius VII określił warunki pastoralno-intelektualne przyszłych kanoników. Starający się musieli przede wszystkim posiadać święcenia kapłańskie, a także pięcioletni staż pracy duszpasterskiej lub w administracji kościelnej czy na wyższej uczelni. Obowiązkowy był doktorat z teologii lub prawa kanonicznego; ten ostatni warunek miał obowiązywać po 10 latach od wydania bulli papieskiej. Kanoników honorowych należało wybierać wyłącznie spośród zasłużonych dziekanów (archiprezbiterów). Warunków tych na ogół przestrzegano, z wyjątkiem stopni doktorskich; we Fromborku w 1887 roku na dziewięciu kanoników rzeczywistych tylko trzech miało stopnie akademickie⁵⁰.

Rząd pruski, po porozumieniu się z biskupem Hohenzollernem, przyjął rozwiązanie pośrednie, dotyczące zróżnicowania uposażenia kanoników. W zależności od stażu w kapitule przewidziano dodatki: dla dwóch najstarszych po 600 marek, dla kolejnych trzech – po 300 marek. Prepozytowi i dziekanowi przyznano po 1200 marek. Podstawowe uposażenie dla wszystkich wynosiło 2400 marek⁵¹.

Regulacje objęły także wikariuszy katedralnych. W diecezji warmińskiej do początku XIX wieku obowiązywała średniowieczna zasada, że każdy kanonik zatrudniał jednego wikariusza, choć nie zawsze tak było. W bulli *De salute animarum* nie uregulowano tych kwestii dla diecezji warmińskiej (choć uczyniono to dla innych diecezji). Przyjęto jedynie, że prawo nominacji na wikarię katedralną przysługuje biskupowi diecezjalnemu po wysłuchaniu opinii Kapituły⁵². W praktyce – zależnie od roku – było ich od czterech do siedmiu⁵³.

W okresie wcześniejszym (tzn. do XVIII w.) duchowni warmińscy mieli swój szpital w Lidzbarku Warmińskim. Sytuacja zmieniła się w omawianym okresie. Wprawdzie – jak już wspomniano – pozostał Dom dla Księży w Krośnie, założony na początku XVIII wieku⁵⁴, ale jego trwanie zostało zachwiane po ogłoszeniu edyktu sekularyzacyjnego z 30 października 1810 roku. Wówczas udało się ocalić jako uposażenie jedynie 15 łanów ziemi i 10 łanów lasu⁵⁵. Za pozostały, przejęty w wyniku sekularyzacji majątek państwo pruskie zobowiązało się dopłacać na dom w Krośnie 4110 marek rocznie. Zmieniono też nazwę na Zakład dla Emerytów (Emeritenanstalt)⁵⁶. Również w bulli *De salute animarum* znalazł się zapis dotyczący takiego

⁵⁰ B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego*, s. 298; Bulla „*De salute animarum*”, AAWO, AB II, B 23, s. 6 (tekst niemiecki).

⁵¹ F. Dittrich, *Das Ascensionsrecht in den preussischen Domkapiteln*, Braunsberg 1905; J. Wojtkowski, *Dzieje kapituły warmińskiej 1772–1945*, s. 66; A. Eichhorn, *Die Ausführung der Bulle „De salute animarum”*, s. 130.

⁵² Bulla *De salute animarum*, AAWO, AB II, B 23, s. 4–5, 7 (tekst niemiecki); *Statuta Capituli Cathedralis Warmiensis*, s. 17.

⁵³ A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525–1821*, cz. 1, s. 74.

⁵⁴ Por. A. Kopiczko, *Krosno koło Ornety. Dzieje i mieszkańcy*, Pelplin 2020, s. 155–162.

⁵⁵ Duże zasługi w obronie tego domu ma bp warmiński Józef von Hohenzollern. AAWO, AB, H 66, s. 77–78.

⁵⁶ Dr. Warmiensis [G. Matern], *Katholizismus und Protestantismus in Ostpreussen einst und jetzt*, Braunsberg 1898, s. 59. Na początku XIX w. nazywany był także Das geistliche Invaliden Stift

zakładu. Przyjęto w niej generalną zasadę, że każda diecezja powinna posiadać dom dla księży emerytów i chorych. Jednak rząd pruski zaczął wypłacać pieniądze diecezji warmińskiej dopiero od 1860 roku⁵⁷. Brakowało więc funduszy, a konieczna była modernizacja zakładu. W 1829 roku biskup Józef Hohenzollern powołał dwóch prowizorów tego domu: ks. Kazimierza Sommerfelda (proboszcza w Lechowie) i ks. Mateusza Steffena (proboszcza w Babiaku)⁵⁸. W piśmie z 24 kwietnia 1829 roku określił uposażenie duchownych, którzy tam zamieszkali jako rezydenci (chorzy i emeryci). Otrzymywali oni za darmo jedzenie i mieszkanie, a także od 200 do 300 florenów rocznie w gotówce⁵⁹.

Bardzo ważnym problemem w diecezji warmińskiej w XIX wieku było utworzenie własnego domu księży demerytów (skierowanych na pokutę). Zapowiadała go bulla *De salute animarum* i – podobnie jak w przypadku domu dla księży emerytów – miał być dofinansowany przez państwo. Jednak na powstanie takiego zakładu diecezja warmińska musiała jeszcze długo czekać⁶⁰. Główną przeszkodą było to, że państwo pruskie ociągało się z wypełnieniem zobowiązań, a diecezji nie było stać na samodzielne utrzymanie.

Na początku lat trzydziestych biskup Józef Hohenzollern skierował w tej sprawie list do nadprezydenta prowincji Prusy Wschodnie, w którym przypomniał o potrzebie takiego domu. Pisał, że brak zakładu dla duchownych demerytów stawia go w trudnej sytuacji. Musi bez przerwy zwracać się do biskupa chełmińskiego z prośbą o przyjęcie do takiego zakładu księży z diecezji warmińskiej. Przytoczył przykład duchownego Jana Fungego, wyświęconego w 1801 roku, który z powodu głoszenia nauki niezgodnej z tradycją katolicką został przeniesiony z probostwa na wikariat, ale nic to nie zmieniło. Wówczas biskup zdecydował się wysłać go do zakładu dla księży demerytów w Rywałdzie w diecezji chełmińskiej i 14 września 1835 roku poprosił rząd pruski, by sfinansował jego pobyt. Po otrzymaniu negatywnej odpowiedzi⁶¹ umieścił tego duchownego w 1839 roku w domu księży emerytów w Krośnie⁶².

zu Crossen. AAWO, AB II, E 4 (27 III 1822 r.); *Die Wallfahrtskirche in Krossen*, Guttstadt 1929, s. 23.

⁵⁷ M. Józefczyk, *Translacja bulli „De salute animarum” i dokumentów korygujących granice diecezji warmińskiej w 1861 i 1922 roku*, s. 25; Korespondencja między biskupem a rządem pruskim m.in. w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin–Dahlem (dalej: GStA), HA, Rep. 76 IV Sekt. 2, Abt. II, Nr 6, Bd. 1: *Die Organisation des Bistums, des Domkapitels und der bischöflichen Behörden im Ermland* (in Gefolge der durch die Allerhöchste Cabinets-Ordre vom 23. August 1821 genehmigten päpstlichen Bulle vom 16. Juli an).

⁵⁸ AAWO, AB II, E 3 (2 V 1829 r.); A. Kopiczko, *Krosno koło Ornety*, s. 159.

⁵⁹ AAWO, AB II, E 3 (24 IV 1829 r., pkt 8).

⁶⁰ W *Handbuch über den Königlich Preußischen Hof und Staat für das Jahr 1831* (Berlin 1831, s. 201) napisano, że *Domus Demeritorum sind nicht vorhanden*, a w 1857 r. (s. 200) – *Domus demeritorum – vacant*.

⁶¹ GStA, HA, Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. II, Nr 6, Bd. 2: *Die Organisation des Bistums, des Domkapitels und der bischöflichen Behörden im Ermland* (14.09.1835).

⁶² Ks. Jan Funge (Fuhg) urodził się w 1778 r. w Bisztynku. Święcenia kapłańskie otrzymał w 1801 r. we Fromborku. Potem był wikariuszem w Kiwitach i Braniewie. W 1821 r. został proboszczem w Kłębowie, a w 1826 r. w Bieniewie. W 1831 r. przeniesiono go do obsługi beneficjum w Dobrym Mieście. Rok później został suspendowany, a w 1839 r. skierowany do Krosna. Tam

Kolejne pismo biskupa warmińskiego do rządu pruskiego dotyczyło ks. Franciszka Sokołowskiego⁶³, wyświęconego w 1809 roku, a czasowo przebywającego w Biskupcu Reszelskim (1836 r.)⁶⁴. Inne informacje potwierdzają, że ks. Sokołowski rzeczywiście przebywał w zakładzie dla księży demerytów w Rywałdzie; tam też zmarł w 1865 roku⁶⁵.

Biskup Józef Hohenzollern uznał, że najlepszym miejscem na taki zakład w diecezji warmińskiej będzie Stoczek Klasztorny. Tamtejszym sanktuarium opiekowali się bernardyni, ale na mocy edyktu z 30 października 1810 roku klasztor miał być zlikwidowany po śmierci ostatniego z żyjących w nim ojców⁶⁶. Nastąpiło to w 1826 roku. Przeciwno likwidacji protestował biskup warmiński, mimo to na przywrócenie kultu trzeba było poczekać aż do 1841 roku⁶⁷. Wówczas rozpoczęto prace remontowe w całym obiekcie, a dwa lata później wspomniano już o zakładzie dla demerytów, jednak ze względu na brak funduszy ciągle odkładano jego urządzenie. Do finalizacji doszło w 1861 roku po otrzymaniu dotacji państwowej. Wówczas formalnie erygowano tam Dom dla Księży Demerytów, pierwszym dyrektorem został ks. Robert Hoppe⁶⁸. Do jego zadań należało dostosowanie klasztoru do przyjmowania duchownych w celu odbycia pokuty, jak również odprawienia rekolekcji. Prace remontowe, przeprowadzone w latach 1864–1865, pochłonęły 7173 talary przekazane przez państwo. Dla księży demerytów przygotowano cztery pokoje, a oprócz tego pomieszczenia na wspólne spotkania i ćwiczenia duchowe⁶⁹.

Przez krótki czas myślano o utworzeniu domu dla księży demerytów w budynkach poklasztornych w Kadynach. Taka możliwość pojawiła się, gdy w 1810 roku rząd pruski skasował tamtejszy konwent bernardynów. Wówczas zamierzano przystosować pomieszczenia na zakład poprawczy dla duchowieństwa diecezjalnego (Korrektions-Anstalt). Takie rozwiązanie zaproponował w 1820 roku biskupowi Józefowi Hohenzollernowi sam Theodor von Schön. Jednak do realizacji nie doszło. Wprawdzie 23 kwietnia 1832 roku król pruski Fryderyk Wilhelm III podpisał dekret, na mocy którego budynki poklasztorne przekazywał na dom księży demerytów, ale i to nie rozwiązało problemu, zwłaszcza finansowego. Biskup warmiński nie miał pieniędzy na remont i zagospodarowanie budynków, a rząd pruski nie spieszył się z realizacją

zmarł w 1840 r. A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525–1821*, cz. 2, s. 80–81.

⁶³ Ks. Franciszek Sokołowski (ur. 1784 r.) święcenia kapłańskie otrzymał w 1809 r. Późniejsze losy są nieznane. Dopiero w 1841 r. pomagał w duszpasterstwie w Dywitach. Zm. w 1865 r. w Rychwałdzie. A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525–1821*, cz. 2, s. 308–309.

⁶⁴ GStA, HA, Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. II, Nr 6, Bd. 2: *Die Organisation des Bistums, des Domkapitels und der bishöflichen Behörden im Ermland* (18.01.1836).

⁶⁵ A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525–1821*, cz. 2, s. 308–309.

⁶⁶ K. Sarwa, *Kult Najświętszej Maryi Panny Matki Pokoju w Stoczku Warmińskim do 1920 r.*, „Studia Warmińskie” 21(1984), s. 133nn.

⁶⁷ AAWO, AB J S 3.

⁶⁸ A. Boenigk, *Kloster Springborn*, ZGAE 20(1917), s. 309–313.

⁶⁹ Tamże, s. 314.

swoich zobowiązań wynikających z bulli *De salute animarum*. Ostatecznie w 1834 roku odstąpiono od planów⁷⁰.

Wcześniej wspomniano, że szkolnictwo wyższe zostało przeorganizowane już wcześniej, przed ogłoszeniem bulli. Należy jednak dodać, że wprowadzała ona nowe rozwiązania dotyczące uposażenia Liceum Hosianum, a tym samym także Seminarium Duchownego. W omawianym okresie składało się ono z kilku dotacji. Na mocy bulli *De salute animarum* do finansowania tej instytucji zobowiązało się państwo pruskie, ale faktycznie czyniło to dopiero od 1860 roku i to z przerwą na kulturkampf. Wysokość tej dotacji określono na 7415 marek⁷¹, jednak przez długi jeszcze czas całej sumy nie wypłacano. Na mocy bulli z 1821 roku przeznaczono na ten cel dochody z parafii Fiszewo, choć w praktyce stało się to w 1828 roku (wcześniej pobierało je Seminarium Duchowne w diecezji chełmińskiej). Po zniesieniu w 1810 roku kapituły kolegiackiej w Dobrym Mieście jej majątek w Kosyniu został zapisany uczelni braniewskiej⁷². W późniejszym okresie dobra te jeszcze pomnożono wskutek różnych fundacji i zapisów. Obciążenia finansowe na rzecz seminarium obowiązywały też parafie, a ich wysokość uzależniona była od wielkości placówki duszpasterskiej⁷³.

Pozostawszy przy kwestiach dopłat państwowych, należy jeszcze dodać, że do 1833 roku świadczenia te miały być płacone raz do roku z kasy publicznej, a następnie wyodrębnione. Jednak z realizacją tych projektów trzeba było poczekać. Ustalono jedynie roczne dotacje dla poszczególnych diecezji pruskich, wykorzystując do tego celu przygotowane przez nie plany budżetowe. Niestety, przydział dotacji państwowej diecezja warmińska otrzymała jako ostatnia, a ponadto rząd pruski ociągał się z jej wypłacaniem i przez wiele następnych lat spierano się o jej wysokość⁷⁴. Postanowienia zawarte w bulli *De salute animarum* zostały zrealizowane dopiero po napomnieniu przez Kongregację Konsystorialną 9 sierpnia 1855 roku. Na mocy dekretu króla pruskiego z 12 marca 1860 roku duchowni piastujący funkcje ogólnodiecezjalne

⁷⁰ W. Zawadzki, *Dzieje klasztoru bernardyńskiego w Kadynach*, s. 132–135.

⁷¹ Stało się to na mocy dekretu króla pruskiego z 9.08.1850 r. J. Kolberg, *Die Dotation des Bistums Ermland vor und nach 1772*, ZGAE 9(1891), s. 406; F. Dittrich, *Der Kulturkampf im Ermland*, Berlin 1913, s. 27; A. Szorc, *Warmińskie Seminarium Diecezjalne w trudnym stuleciu 1772–1872. Zarys problematyki*, „Studia Warmińskie” 34(1997), s. 175.

⁷² E. Brachvogel, *Priesterseminar in Braunsberg. Festschrift zur Weihefeier des neuen Priesterseminars am 23. August 1932*, Braunsberg 1932, s. 33; A. Szorc, A. Kopiczko, *Wyższe Seminarium Duchowne „Hosianum”*. Zarys dziejów, Olsztyn 1995, s. 78.

⁷³ E. Brachvogel, *Das Priesterseminar in Braunsberg*, s. 36; *Abgaben der Geistlichen für allgemeine Diözesanzwecke*, „Pastoralblatt für die Diözese Ermland” 7(1924), s. 311. Inaczej traktowano parafie przyłączone do diecezji warmińskiej w 1821 r.

⁷⁴ Spór dotyczył m.in. uposażenia kanoników. Władzom świeckim zależało najpierw na jego zróżnicowaniu. Ze zgłoszonych propozycji wynikało, że prałaci mieli otrzymać po 1200, dwóch następnych (wg stażu) – po 1000, kolejnych trzech – po 900 i trzech ostatnich – po 800 marek. Kanonikom honorowym (czterem, ale wówczas jeszcze nie byli mianowani) zamierzano wypłacać po 100 marek. Łącznie więc dotacja dla członków kapituły wyniosłaby 9900 marek. Taką sumę podano w dekreście króla pruskiego z 12.03.1860 r. GStA, HA, Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. II, Nr 6 Bd. 3: *Die Organisation des Bistums, des Domkapitels und der bischöflichen Behörden im Ermland (in Gefolge der durch die Allerhöchste Cabinets-Ordre vom 23. August 1821 genehmigten päpstlichen Bulle vom 16. Juli ejd. an) 1838–1840*; J. Kolberg, *Die Dotation des Bistums Ermland vor und nach 1772*, s. 406.

otrzymali etaty państwowe⁷⁵. Z ogólnej przewidzianej sumy – około 105 240 marek rocznie – biskupowi warmińskiemu przyznano 47 012 marek i 9 fenigów, kapitulie katedralnej – 36 225 marek i 34 fenigi, wikariuszom katedralnym – 6082 marki i 67 fenigów, Seminarium Duchownemu – 7415 marek, domowi księży emerytów – 4110 marek i domowi księży demerytów – 4395 marek⁷⁶. Sumy te odpowiadały kwocie 35 080 talarów, zarezerwowanych już w 1772 roku. W praktyce więc – wzięwszy pod uwagę dewaluację pieniądza – nastąpiło ograniczenie dotacji państwowych⁷⁷.

Bulla potwierdziła status bezpośredniej zależności diecezji warmińskiej od Stolicy Apostolskiej (czyli podtrzymano prawo egzempcji)⁷⁸. Został on utrzymany do 1929 roku, kiedy to na mocy konkordatu podporządkowano ją archidiecezji wrocławskiej⁷⁹.

Podsumowując, można stwierdzić, że po ogłoszeniu bulli *De salute animarum* w diecezji warmińskiej dokonano ważnych zmian terytorialnych. Przyłączono 5 dekanatów oficjalatu pomorskiego i tym samym zwiększono liczbę parafii o 30 oraz filii o 13, tym samym sieć placówek duszpasterskich wzrosła do 113 parafii i 29 filii. Niezwykle istotne było przyłączenie terenów byłej diecezji sambijskiej, choć tu w tym czasie funkcjonowały tylko trzy katolickie placówki duszpasterskie. Ogólna powierzchnia diecezji zwiększyła się do około 50 000 km². To miało wpływ na reorganizację sieci dekanalnej, choć ten proces był rozłożony w czasie. Podjęte w bulli kwestie wyboru biskupów nie miały większego wpływu na sytuację w diecezji warmińskiej, ponieważ te regulacje wprowadzono wcześniej. Zmieniło się jednak to, że miejsce katolickiego króla polskiego zajął protestancki król pruski. W samej bulli zachowano też status quo kapituły katedralnej we Fromborku, ale zapowiedziano modyfikacje w przyszłości – i rzeczywiście z czasem zmalała liczba kanonii, zlikwidowano również dwie prałatury: kantora i kustosza. Zintensyfikowano prace nad utworzeniem w diecezji domów dla księży emerytów i demerytów. Paradoksalnie niewiele zmieniło się w kwestii finansowania duchowieństwa i instytucji diecezjalnych, ale wynikało to z tego, że państwo pruskie już wcześniej (w 1772 i 1810 r.) przejęło dobra kościelne i w to miejsce wprowadziło pensje i dotacje. Zmiany w szkolnictwie miały również charakter progresywny i rozpoczęto je już po 1772 roku. Tak niewielki wpływ bulli na życie organizacyjno-kościelne diecezji warmińskiej zapewne wynikał z faktu, że głównym jej wykonawcą był tutejszy biskup, który – co zrozumiałe – chciał ją uchronić przed większymi zmianami, a nade wszystko przed wpływami rządu pruskiego.

⁷⁵ J. Kolberg, *Die Dotation des Bistums Ermland vor und nach 1772*, s. 405–406; F. Dittrich, *Der Kultkampff im Ermlande*, s. 27nn.; AAWO,teczka *Sprawy finansowe Kapituły katedralnej*.

⁷⁶ Inne diecezje pruskie otrzymały: Kolonia (1822 r.) – 156 261 marek, Trewir (1822 r.) – 97 402, Münster (1822 r.) – 81 332, Paderborn (1822 r.) – 106 803, Wrocław (1832 r.) – 146 067, Gniezno-Poznań (1834 r.) – 172 500 i chełmińska (1822 r.) – 60 949 marek. H.G. Aschoff, *Staatsleistungen an die Katholische Kirche in Preußen, Hannover, Sachsen sowie dem Mittel- und Kleinstaaten*, s. 167.

⁷⁷ J. Kolberg, *Die Dotation des Bistums Ermland vor und nach 1772*, s. 406–407. Uwagi na ten temat poczyniła też Konferencja Biskupów Niemieckich w Fuldzie 21.08.1900 r. *Akten der Fuldaer Bischofskonferenz*, t. 3, wyd. E. Gatz, Mainz 1985, s. 9.

⁷⁸ Por. AAWO, AB II B 23, Bulla „*De salute animarum*”, s. 11; M. Józefczyk, *Translacja bulli „De salute animarum” i dokumentów korygujących granice diecezji warmińskiej w 1861 i 1922 roku*, s. 14.

⁷⁹ A.S. Ornatk, *Die ermländischen Diözesansynoden 1922 und 1932*, Münster 2001 [ZGAE, Beiheft 15], s. 36.

**WPLYW BULLI *DE SALUTE ANIMARUM* NA ZMIANY ORGANIZACYJNE
W KOŚCIELE WARMIŃSKIM W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX WIEKU**

STRESZCZENIE

W artykule przedstawiono wpływ bulli *De salute animarum* z 1821 roku na funkcjonowanie diecezji warmińskiej. Zmiany objęły przede wszystkim sieć parafialną, ponieważ dołączono do niej pięć dekanatów z byłej diecezji pomezkańskiej, czyli tzw. oficjalat pomezkański z siedzibą w Malborku. Tym samym przybyło 30 parafii oraz 13 filii i odtąd obejmowała ona już 113 parafii, 29 filii, a także dwie kaplice na prawach filii. Natomiast zniesienie diecezji sambijskiej spowodowało przyłączenie placówek duszpasterskich w Królewcu, Kłajpedzie i Szyłgalech. Na mocy bulli przydzielono także opactwo w Oliwie, która należała do diecezji chełmińskiej, ale tylko na czas pełnienia urzędu opata przez biskupa warmińskiego Józefa Hohenzollerna. Inne regulacje objęły procedury wyboru biskupa ordynariusza, dotychczasowe kompetencje królów polskich w znacznym stopniu próbowali bowiem przejąć protestanci królowie Prus. Bulla określała uposażenie biskupa pomocniczego, modyfikowała strukturę i finansowanie kapituły katedralnej oraz utrzymanie seminarium duchownego, wspominała o konieczności posiadania domów dla księży emerytów i demerytów. Potwierdziła również status bezpośredniej zależności diecezji warmińskiej od Stolicy Apostolskiej, co zostało utrzymane do 1929 roku.

**THE IMPACT OF THE BULL ‘DE SALUTE ANIMARUM’
ON ORGANISATIONAL CHANGES IN THE WARMIA DIOCESE
IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY**

ABSTRACT

This article presents the impact of the bull ‘De salute animarum’ of 1821 on the functioning of the Diocese of Warmia. The changes mainly affected the parish network, as five deaneries from the former Diocese of Pomesania, i.e. the so-called Pomesanian officialate based in Malbork, were added to it. This added 30 parishes and 13 branches, bringing the total to 113 parishes, 29 branches and two chapels with branch rights. The abolition of the Sambia diocese resulted in the incorporation of pastoral centres in Königsberg, Klaipėda and Szyłgale. The bull also assigned the abbey in Oliwa, which belonged to the Chełmno diocese, but only for the duration of the office of abbot held by the Bishop of Warmia, Józef Hohenzollern. Other regulations covered the procedures for electing the ordinary bishop, as the Protestant kings of Prussia had attempted to take over the existing powers of the Polish kings to a large extent. The bull specified the salary of the auxiliary bishop, modified the structure and financing of the cathedral chapter and the maintenance of the seminary, and mentioned the need for houses for retired and disabled priests. It also confirmed the status of the Warmia diocese as directly dependent on the Holy See, which was maintained until 1929.

**DER EINFLUSS DER BULLE „DE SALUTE ANIMARUM”
AUF DIE ORGANISATORISCHEN VERÄNDERUNGEN DER DIÖZESE ERMLAND
IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 19. JAHRHUNDERTS**

ZUSAMMENFASSUNG

Der Artikel befasst sich mit dem Einfluss der Bulle „De salute animarum” von 1821 auf die Funktionsweise der Diözese Ermland. Die Veränderungen betrafen vor allem das Pfarrnetz, da fünf Dekanate aus der ehemaligen Diözese Pomesania, dem sogenannten Offizialat Pomesanien mit Sitz in Malbork, hinzukamen. Damit kamen 30 Pfarreien und 13 Filialen hinzu, sodass sie fortan 113 Pfarreien, 29 Filialen sowie zwei Kapellen mit Filialstatus umfasste. Die Aufhebung der Diözese Sambia führte hingegen zur Eingliederung der Seelsorgeeinrichtungen in Königsberg, Klaipėda und Schilgal. Mit der Bulle wurde auch die Abtei in Oliwa, die zur Diözese Kulm gehörte, zugeteilt, jedoch nur für die Dauer des Amtes des Abtes durch den ermländischen Bischof Joseph Hohenzollern. Weitere Regelungen betrafen das Verfahren zur Wahl des Ordinariusbischofs, da die protestantischen Könige von Preußen versucht hatten, die bisherigen Kompetenzen der polnischen Könige weitgehend zu übernehmen. Die Bulle legte die Bezüge des Weihbischofs fest, änderte die Struktur und Finanzierung des Domkapitels sowie die Unterhaltung des Priesterseminars und erwähnte die Notwendigkeit von Häusern für pensionierte und erwerbsunfähige Priester. Sie bestätigte auch die unmittelbare Abhängigkeit der Diözese Ermland vom Heiligen Stuhl, die bis 1929 bestehen blieb.

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, Archiwum Biskupie II B 23.

II, E 3.

II, E 4.

J S 3.

H 66.

Teczka: *Sprawy finansowe Kapituły katedralnej*.

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin–Dahlem

HA, Rep. 76 IV Sekt. 2, Abt. II, Nr 6, Bd. 1: *Die Organisation des Bistums, des Domkapitels und der bischöflichen Behörden im Ermland (in Gefolge der durch die Allerhöchste Cabinets-Ordre vom 23. August 1821 genehmigten päpstlichen Bulle vom 16. Juli an)*.

HA, Rep. 76 IV, Sekt. 2, Abt. II, Nr 6, Bd. 2: *Die Organisation des Bistums, des Domkapitels und der bischöflichen Behörden im Ermland*.

Źródła drukowane

Abgaben der Geistlichen für allgemeine Diözesanzwecke, „Pastoralblatt für die Diözese Ermland” 7(1924), s. 311.

Akten der Fuldaer Bischofskonferenz, t. 3, wyd. E. Gatz, Mainz 1985.

- Elenchus Cleri Dioecesis Warmiensis*, Braunsberg 1819.
- Elenchus ecclesiarum nec non universi cleri et sororum piarum congregationum Dioecesis Warmiensis*, Braunsberg 1809–1855.
- Handbuch über den Königlich Preußischen Hof und Staat für das Jahr 1831*, Berlin 1831.
- Huber E.R., Huber W., *Staat und Kirche im 19. und 20. Jahrhundert. Dokumente zur Geschichte des deutschen Staatskirchenrechts*, t. 1, Berlin 1973.
- Obląk J., *Statuty warmińskiej Kapituły katedralnej*, „Warmińskie Wiadomości Diecezjalne” 5(1961), s. 45–57.
- Statuta Capituli Cathedralis Warmiensis*, Braunsberg 1917.

Opracowania

- Aschoff H.G., *Staatsleistungen an die Katholische Kirche in Preußen, Hannover, Sachsen sowie den Mittel- und Kleinstaaten*, w: *Geschichte des kirchlichen Lebens in den deutschsprachigen Ländern seit dem Ende des 18. Jahrhunderts*, t. 6: *Die Kirchenfinanzen*, wyd. E. Gatz, Freiburg 2000, s. 163–197.
- Bender J., *Die Geschichte der philosophischen und theologischen Studien in Ermland*, Braunsberg 1868.
- Boenigk A., *Kloster Springborn*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 20(1917), s. 309–313 [228–335].
- Brachvogel E., *Bischof Augustinus Bludau (†9. Febr. 1930)*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 24(1930), s. 27–48.
- Brachvogel E., *Priesterseminar in Braunsberg. Festschrift zur Weihefeier des neuen Priesterseminars am 23. August 1932*, Braunsberg 1932.
- Die Wallfahrtskirche in Krossen*, Guttstadt 1929.
- Dittrich F., *Das Ascensionsrecht in den preussischen Domkapiteln*, Braunsberg 1905.
- Dittrich F., *Der Kulturkampf im Ermlande*, Berlin 1913.
- Dittrich F., *Der Plan der Einrichtung einer katholisch-theologischen Fakultät an der Universität Königsberg*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 18(1913), s. 395–488.
- Eichhorn A., *Die Ausführung der Bulle „De salute animarum” in den einzelnen Diözesen des Preussischen Staates durch den Fürstbischof von Ermland, Prinz Joseph von Hohenzollern*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 5(1870), s. 114–130.
- Eichhorn A., *Geschichte der ermländischen Bischofswahlen*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 4(1869), s. 551–636.
- Gatz E., *Ermland*, w: *Geschichte des kirchlichen Lebens in den deutschsprachigen Ländern seit dem Ende des 18. Jahrhunderts*, t. 1: *Bistümer und ihre Pfarreien*, wyd. E. Gatz, Freiburg 1991, s. 289–298.
- Gatz E., *Zur Neubesetzung der (Erz)Bistümer Köln, Ermland und Gnesen–Posen 1885/86*, „Rheinische Vierteljahresblätter” 37(1973), s. 207–243.
- Hipler F., *Bibliotheca Warmiensis oder Literaturgeschichte des Bisthums Ermland*, „Monumenta historiae Warmiensis oder Quellensammlung zur Geschichte Ermlands”, t. 4, Braunsberg–Leipzig 1872.
- Jasiński G., *Kościół ewangelicki w Prusach Wschodnich w latach 1817–1918*, w: *W 500-lecie Reformacji (1517–2017). Z dziejów Kościołów ewangelickich w dawnych Prusach Królewskich i Książęcych. Tereny dawnych Prus Książęcych*, red. J. Kłaczko, G. Jasiński, P. Birecki, Toruń 2017, s. 139–245.

- Józefczyk M., *Elbląg 1772–1850. Kościoły chrześcijańskie na przełomie dwu epok*, Pelplin 2000.
- Józefczyk M., *Translacja bulli „De salute animarum” i dokumentów korygujących granice diecezji warmińskiej w 1861 i 1922 roku*, „Studia Elbląskie” 18(2017), s. 9–35.
- Kolberg J., *Die Dotation des Bisthums Ermland vor und nach 1772*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 9(1891), s. 340–411.
- Kopiczko A., *Die katholische Kirche in Memelland (1923-1939)*, „Acta Historica Universitatis Kleipedensis” 30(2015), s. 101–125.
- Kopiczko A., *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525–1821*, cz. 1, Olsztyn 2000.
- Kopiczko A., *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525–1821*, cz. 2: *Słownik*, Olsztyn 2000.
- Kopiczko A., *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1821–1945*, cz. 1: *Studium prozopograficzne*, Olsztyn 2004.
- Kopiczko A., *Krosno koło Ornety. Dzieje i mieszkańcy*, Pelplin 2020.
- Kopiczko A., *Reorganizacja Kościoła katolickiego w Prusach na podstawie bulli „De salute animarum”*, w: *Kościół w Polsce. Dzieje i kultura*, t. 12, red. J. Walkusz, Lublin 2013, s. 65–85.
- Kopiczko A., *Sambijska diecezja*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 17, Lublin 2012, kol. 964–967.
- Kopiczko A., *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525–1772*, Olsztyn 1993.
- Kopiczko A., *Vom Lyceum „Hosianum” bis zur Staatlichen Akademie zu Braunsberg. Organisatorische Änderungen und deren Umstände*, „Biuletyn Polskiej Misji Historycznej” [„Bulletin der Polnischen Historischen Mission”], 15(2020), s. 203–230.
- Kumor B., *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772–1918)*, Kraków 1980.
- Laskowska U., *Barczewo. Z dziejów parafii św. Anny*, Olsztyn 1999.
- Obląg J., *Kapitulacje wyborcze biskupów warmińskich*, „Studia Warmińskie” 12(1975), s. 5–27.
- Ornatek A.S., *Biskup Joseph von Hohenzollern (1776–1836) i wyższe seminaria duchowne w Królestwie Pruskim*, w: *Cor dioecesis. 450 lat Warmińskiego Seminarium Duchownego „Hosianum” (1565–2015)*, red. A. Kopiczko i P. Rabczyński, Olsztyn 2015, s. 255–270.
- Ornatek A.S., *Die ermländischen Diözesansynoden 1922 und 1932*, Münster 2001 [„Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands”, Beiheft 15].
- Ornatek A.S., *Opactwo terytorialne cystersów w Oliwie koło Gdańska w świetle konstytucji apostołskiej „De salute animarum” z 16 lipca 1821 roku*, „Studia Redemptorystowskie” 18(2020), s. 355–384.
- Romański P., *Biskup warmiński Józef Ambroży Geritz (1783–1867)*, Olsztyn 2015.
- Saage J.M., *Die Grenzen des ermländischen Bistumssprengels seit dem 13. Jahrhundert*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 1(1858–1860), s. 40–92.
- Salmonowicz S., *Administracja i prawo w prowincjach pomorskich*, w: *Historia Pomorza*, t. 4, cz. 2, red. S. Salmonowicz, Toruń 2002, s. 31–69.
- Sarwa K., *Kult Najświętszej Maryi Panny Matki Pokoju w Stoczku Warmińskim do 1920 r.*, „Studia Warmińskie” 21(1984), s. 100–159.
- Stasiewski B., *Die geistesgeschichtliche Stellung der Katholischen Akademie Braunsberg 1568–1945*, w: *Deutsche Universitäten und Hochschulen im Osten*, Köln–Opladen 1964, s. 41–58.
- Szorc A., Kopiczko A., *Wyższe Seminarium Duchowne „Hosianum”. Zarys dziejów*, Olsztyn 1995.

- Szorc A., *Warmińskie Seminarium Diecezjalne w trudnym stuleciu 1772–1872. Zarys problematyki*, „Studia Warmińskie” 34(1997), s. 151–176.
- Warmiensis [G. Matern], *Katholizismus und Protestantismus in Ostpreussen einst und jetzt*, Braunsberg 1898.
- Wiśniewski J., *Kościół i kaplice na terenie byłej diecezji pomezjańskiej 1243–1821* (1992), Elbląg 1999.
- Wojtkowski J., *Dzieje kapituły warmińskiej 1772–1945*, „Studia Warmińskie” 32(1995), s. 25–92.
- Zawadzki W., *Dzieje klasztoru bernardyńskiego w Kodynach*, Elbląg 2015.
- Zawadzki W., *Oficjalat pomezjański w latach 1601–1821*, „Zapiski Historyczne” 1(2007), s. 23–52.
- Zawadzki W., *Zakony w Pomezanii w XII–XIX wieku*, Olsztyn–Elbląg 2013.